

ԿԱՐԱՊԵՏ ՇԱՀՊԱԶ

Տկարադոյն փաստարան՝ մեծագոյն դատի մը, կող ուղղեր էի Հանրային խղճին, հուսկ վերին ատեանը մարդկային արդարութեան որոնք վրայ չունին կշիռ նենգութիւնները եւ ուր կարելի է դիմել յանուն այն մեկնողներուն, — շատոնց ի հող դարձած, — որ անիրաւութեան ու չարչարութեան են իրենց ժամանակակիցներէն՝ փոթորկալից կերբերու տիրապետութեան մը շրջանին (Ամսիսիս թիւ 5-6) :

Պահանջ դրեր էի այդ մարմինին առջեւ որ խարոյկի ենթարկէ տրականեան վճիռ մը, որ կը ներկայացնէ — հակառակ արձակուած ըլլալուն քսաներորդ դարու գրեթէ նախօրեային (1887) — ազեղ դիմատուները ժամանակավրէպի մը, վճիռ որ եթէ մէկ կողմէն փշրեր էր մեծարժէք կեանքը Հայուն մը, միւս կողմէ ալ, վերապրեցնելով բարբեր խաւար ու բարբարոս դարբնու, անպատուաբեր էջ մը փակցուցեր էր տարեգրութիւններուն վեհօգի ազգի մը :

Իբր պարզ յարգանքի դէպի յիշատակը ուսուցչապետին, ու նաեւ իբր անյապաղելի պարտականութիւն պաշտպան փաստաբանի, կուգամ կրկին խօսք առնել նոյն այն ատեանին առջեւ, այս անգամ Ռէրլիքի ձեւով, յորմէ հետէ երեւան ելեր է հակառակորդ մը, յանձին Պ. Ա. Թէրզիպաշեանի (Ապագայ, 3 փետր. 1940) : Անոր բարեմտութիւնը եւ անկեղծ ողին վեր է ինծի Համար ամէն կասկածէ, բայց ան պէտք է վերցնէ բոլոր պատասխանատուութիւնները օրինական հակառակորդի դերին, քանի որ կը միջամտէ պատժաւ :

Կան գործի մը մէջ, ո՛չ թէ իբր վկայ որ բերէ իր տեսածը կամ նոյն իսկ յաճը վճիռին յարակից անցուղարձեւումն վերաբերմամբ, ո՛չ թէ իբր իմաստասէր կամ ընկերաբան որ պարզէ իր տեսակէտը արդարութեան ընթացքին մասին, այլ կը կանգնի օրինական գետնի վրայ, կը ստանձնէ հակառակորդի դերը եւ կը յանդի օրինաւորութեանը բանադրանքի որոշումին : Ան պիտի ներէ ուրեմն որ իր վրիպումներուն, սխալ ըմբռնումներուն, իր մեթոտին եւ բացայայտ հակասութիւններուն առիթով վարուիմ իրեն հետ այնպէս ինչպէս կը վարուիմ ամէն անգամ որ պաշտպանի դերին մէջ կը գտնուիմ :

Պարոն Թէրզիպաշեանի հաւատքը անսահման է իր ուժին վրայ : Բոլոր զօրաւորներու նման որ ասպետի հողի կը կրեն՝ ան խղճահարութիւններ, վարանումներ ունեցեր է այդ ոյժը կիրարկելու կամ վերապահելու մասին, բայց երբ եւ անցուցեր եմ չարիւր ու չառ մը որակումներով անպատուեր եմ հեղինակները Շահպաղի բանադրանքին, ա՛լ չէ դիմացեր եւ ինչի է հրապարակ : Ի՞նչ տեսակ ընոյթ ունի այդ ուժը, ատող պատասխանը ինք կուտայ ստպէս . «Մէկ կողմ դնելով ուրեմն կողմնակի իրողութիւններ եւ անոնց բացատրութիւնները եւ առնելով միայն աքթերը իրենց իրաւական կողմերով, կը տեսնենք նախ...» եւ կը սկսի շարադրել նախադասութիւններու շարք մը ճարգ ու պատասխանի ձեւով, ինք գնելով հարցումը եւ ինք տալով պատասխանը : Իրաւաբան է մը հակառակորդը . այնպէս կ'երեւ-

ւայ, քանի որ «աքթերը իրենց իրաւական կողմերովը կը քննէ»։ Թերեւս սիրող մը իրաւաբանութեան չկա՞ն միթէ սիրողներ որոնց քով մերթ ճիւղաւորութիւնը աւելի հաստատուն եւ աւելի ճիւղաւորութիւն է քան «քրօֆէսիոնէլ»ներու մօտ։ ոչ ոք ուրեմն կրնայ մեղադրել անոր երբ ան կը խօսի օրէնքի անունով։ միայն թէ իր մեթոտը շատ «սէմբլիսթ» կ'երեւայ ինծի։

Իրաւագիտական հարցերը երեքի կանոնին հպատակ թուաբանական փնդիր կը կարծէ, աւելի շիտակ իրաւաբանական անձանօթները կը լուծէ միամիտ ու երջանիկ անգիտութեամբ, ինքնիրենը, իր խնկրովը, իր տրամաբանութիւնովը, առաջ արագ, հոգ չէ թէ իր այդ խիզախ գործունէութեան ընթացքին գիտութեան սկզբունքները ջարդ ու փշուր ըլլան։

Հիմա քննենք թէ ինչ կ'ըսէ մեր յարգելի հակառակորդը։ Ան իր թէզը ընդլայնելէ առաջ կը տարուի անզուսպ երեւակայութենէ մը որ արժանայ մտածել կուտայ համբաւաւոր հոգ-մաղացներուն։ Պ. Թէրզիպաշեան իր զէնքերուն կը պլլուի քանի կը մտաբերէ թէ «Պատրիստիկան «Բաիին-պատմութեան» քաննելու է կարապետ Ծաւադի առանց Պատրիարքարանի պատօնութեան կրկնաւանդութիւնը բանադրող Ազգային Պատն ժողովին անդամներուն հետ անոնց պատրիարք նախագահը, ամբողջ քսան եւ ինը հոգիներ, ընտրանին՝ եթէ ոչ ամբողջ թրքահայութեան, քանի որ անոր ընդհանուր ժողովին է որ ընտրուած են անոնք, այլ գէթ Պոլսոյ Հայութեան»։ Քսանը ինը հոգի, քսանը ինը զո՞ւ։ Բարեբախտաբար Սերովանթէսի դիւցազնին աչքին երեւցած հակառակորդներուն նման, քսանը ինը հոգիի պատմութիւնն ալ երեւակայական է։ Բանագրանքը ըլլալով զուտ կրօնական գործ՝ կախում կրնայ ունենալ միայն Պատրիարքէն, շատ շատ Պատրիարքին հետ կոսնական ժողովին որ կը բաղկանայ, ըստ Սահմանադրութեան, 14 անդամէ միայն, մեծ մասը քահանայ. այս վերջիններուն ճակատադիրը կախուած է շրթունքէն Պատրիարքին որուն թաթը, հարկ կամ չընտելու, կը ճնշէ անոնց վրայ, անոնանդ այնպիսի խտաղէն եւ խտախոր Պատրիարքի մը որ իր ընդդէմափոխներուն

դէմ, ըլլան կրօնական թէ աշխարհական, հայ-հոյանքը եւ հողաթափը իրը նախապատու փաստ գործածելու սովորութիւնը ունէր։ Մեր րաբիկամ բժշկապետ Վահրամ Թորոյմեան կը պատմէ թէ ինք եկեղեցական գործի մը վերաբերեալ վիճաբանութեան մը առթիւ, մաղապուր աղաւթած է հողաթափի պատուէն։

Անցնինք Պ. Թէրզիպաշեանի բուն թէզին. խոստովանիմ սակայն թէ դուրին գործ չէ լիապէս թափանցելը անոր ոգիին։ Հակասութիւնները կը վխտան հոն հիմնական կէտերու վրայ։ Թէզը պատկերացնող առաջին երկու նախադասութիւններէն նշանակութեան մը կ'արելի է հանել։ «Իրաւական կողմերով» քննող մեր յարգելի հակառակորդը կ'ըսէ. «կարապետ Ծաւադ պաշտօնաւարած է», ինչո՞ւ, «վաւրնդի պատրիարքարանը զայն բանադրած է»։ պայծառ եւ հասկանալի, բայց չորրորդ նախադասութեան մէջ անոր միտքը կ'ստիպուի խօսքը թողունք իրեն։ «Արդ, կարապետ Ծաւադ իրաւաւորութիւն ընդունել է, վասնզի կրօնքը խղճի հարց է ան ինքը աղաւթ դրացած է ինքզինքը իր խղճի ձայնին հետեւելու»։ կը տեսնա՞ք «սէմբլիսթ» ըլլալու փորձանքները, կ'իմանա՞ք, մեծ ուսուցիչը խաղաղութիւն ընդունել է եղբւր «խղճի ձայնին հետեւելով»։

Առանց մեկնութեան.....

Բայց աւելին կայ. կարդանք երրորդ նախադասութիւնը որ կը բացատրէ բանադրանքի պատճառը. ինչո՞ւ բանադրուել է Ծաւադ, «վասնզի», կ'ըսէ մեր հակառակորդը, «ան, հակառակ հայ եկեղեցական օրէնքներուն, առանց արտօնութեան կրկնաւանդութեան լիւր մած է»։ Նախադասութեան կազմութենէն կը հետեւցուի թէ ըստ Պ. Թէրզիպաշեանի կան պարագաներ ուր հայ եկեղեցին կ'արտօնէ կրկնաւանդութիւնը. անհեթեթ եղբակցութիւն, որոնք վրայ չեն կարծել թէ մեր յարգելի ընդդէմափոսը պնդէ. կը սթիկմ ընդունել թէ «առանց արտօնութեան» բանադրելու են անոր գրիչէն աճապարանքի մը արդիւնքով. ան զո՞նն է «սէմբլիսթ» մէթոտին, այն մէթոտը որ դուրին դուրին կը լուծէ բոլոր հարցերը՝ մտածումի եւ մտաւոր շարժումի որ կարգին ալ պատկանին, լեզուական, իրաւաբանա-

կան, իմաստասիրական, բնկերական, քաղաքական, հեռ., հեռ.:

Ձէ* որ տրամաբանութիւն ըստած կարողութիւնը կայ մարդկային էութեան մէջ, այն տրամաբանութիւնը որ զիջ մը սեղմուելով կրնայ ծառայել ապացուցանելու թէ երկրագունտին կէտը այս պահուս Գ. Թէրզիպաշեանի գրականին մէջն է. չէ* որ ըստ տրամաբանութեան մէկը որ իր գրականին ինչք մը չէ կորսնցուցեր* տէրն է անոր. մեկնինք այս կէտէն եւ տէր կրնանք դարձնել Գ. Թէրզիպաշեանի երկրագունտին կիտուն եթէ ոչ ամբողջին: Իսկ եթէ մեր ընդդիմադրող հրամարէր «էմբրիոն» մէջն է եւ պահ մը հակէր «քարթէլիէն» մէթոտին, նախ պիտի քննէր եւ հասկնար թէ ի՞նչ է «կրկնամուսնութիւնը» եւ ի՞նչ է տարբերութիւնը անոր* «վերամուսնութիւնէ»: Հոս բաները ծանր նշանակութիւն ունին, որովհետեւ եթէ վերամուսնութիւնը, քանի մը որոշ պայմաններու տակ, իրաւունք մէ, փոխարէն, կրկնամուսնութիւնը (bigamie) յանցանք է, մինչեւ իսկ* կարգ մը երկիրներու մէջ տաժաճանակի աշխատութեան պատիժը հրաւիրող: Ամուսնական ընկերակցութիւնը կը կրթնի հիմնական դաշինքի մը որ է միակնութիւնը, հետեւաբար բացարձակօրէն արդիւնաւոր է ամուսնացեալներու կնքի երկրորդ ամուսնութիւն մը նախ քան լուծումը առաջինին, եւ եթէ պատահի այդպիսի դէպք, մարդկային ընկերութիւնը ոչ միայն կը զլանայ ոեւէ աբ մուսնացեալներու կնքի երկրորդ ամուսնութիւնը, այլ եւ պայն! նկատէ իբր յանցապարտ արարք: Վերջապէ՛, այդ երրորդ նախադասութեամբ Գ. Թէրզիպաշեան կ'ուզէ ըսել թէ կարապետ Շահպապ մեղաւոր է կրկնամուսնութեան յանցանքով. յանցանքը այս կերպ ճշդէն վերջ, մեր հակառակորդը խօսք կ'անոնէ կրկին, այս անգամ սահմանելու համար յանցանքին պատիժը եւ «բանադրանք» բառը դուրս կուզայ անմիջապէս անոր շրթունքներէն շատ պարզ, շատ բնական կերպով, ինչպէս պիտի պատասխանէր անմիջապէս, առանց խորհրդածելու, եթէ մէկը իրեն հարցնէր օրուան ժամը: «Պատարհարբանք», կը յայտարարէ, «վեցերորդ նախադասութեան մէջ, մեր յարելիք ընդ-

դիմադրող, քրանդրած է Շահպապը վաւրն-դի բանադրանքը, որպէս պատիժ, բնական մասը կը կադմէ եկեղեցական օրէնքին, քանի որ առանց պատիժի ոչ մէկ օրէնք գործադրելի է. բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիները ունին եւ կը կիրարկեն իրենց օրէնքներէն բխող այդ պատիժը»: Արդ քննենք պահ մը, առանց խորատգունելու պատժական իրաւաբանութեան տեսութիւններուն մէջ, թէ արդեօք, իբրաւ, պարոն Թէրզիպաշեանի ըսածին պէս, Շահպապի արարքը կը կազմէ* կրկնամուսնութեան յանցանքը, եւ անուսնեաւ խորհիւք, ենթադրելով որ Շահպապ տէրն եղած ըլլայ այդ յանցանքին, թէ արդեօք ստո՞յգ է որ բանադրանքը կը կադմէր համապատասխան պատիժ Հայոց մէջ քանեկողորդ դատու սեմին վրայ:

Առաջին հարցում. — Շահպապ գործած է կրկնամուսնութեան յանցանքը: Ի՞նչ պատասխան պիտի տամ ես, պաշտպանը յիշատակին անոր որ եղաւ մեծ դատաւոր եւ մեծ ուսուցիչ, իմ տկար միջոցներովս, իմ խեղճ ծառայութիւններովս, այս հակառակարկին հարցումին որ արդէն ստորուն կուտայ ոսկորներու: Հաստատական է պատասխանս, պիտի ամբաստանե՞մ ուսուցիչս, թէ պիտի կեղծե՞մ, պիտի ստե՞մ. բայց ո՞ր ատեն կեղծեր, ո՞ր ատեն ստեր եւ երբ իբր պաշտպան փաստաբան հաւաքող պատասխանատուութիւններ վեցուցեր եմ ուսերուս վրայ: Եթէ խօսէի, փոխանակ հանրային խղճի ատենին առջեւ, օրէնքներու ստեղծած դատարանի մը բեմին, — այն միջավայրին մէջ ուր ծնած իմ, նախընթաց բազմաթիւ պարագաներու փաստերով, իմ պաշտպանելու եղանակս, — մէկըի պիտի դնէի կեղծ համատեւութեան ամէն նկատում անջատելով իմ անձս մարդկային փոքր մտածումներէ, քչ պիտի ըսէի անոնց* Պարոններ, Արդարութեան արեւ ես ալ միշտ ջանացած եմ արդար ըլլալ եւ իմ արդարութիւնէս քաղել անտեսանելի բայց շատ հզօր ուժեր որ միշտ թոյլ տուեր են իմ պաշտպանեալներու անպարտ դուրս գալ ձեր դատարանէն: Յիշելու համար հարիւրէն մէկերկուրը, մէկը Առա-

բազարացի Պետրոսին դատին մէջ, — Նիկոմիդիոյ դատարանին առջեւ — այն դիւցազնահոգի տղուն որուն կը վերադարձին թաղամթիւ մարդապաշտութիւններ, ծածկեցէ՛ք՝ ձեզմէ՛ ճշմարտութիւնը, եղելութիւնները մի առ մի չդիմե՛ք՝ ձեր աչքին առջեւ, թաց դերքի նման Միտէ՛ Համիտիէ՛ Հիմադի փուլերուն կեղծատարութեան դրդալից դատին մէջ ուր հայ Կարաբանապետը, թաղ արուեստագէտ միանգամայն, ցկեանս տաճանակիւր աշխատութեա՛ւ սպառնալիքին տակ կը դտնուէր, Հրայրարարեցէ՛ք՝ միթէ՛ թէ բոլոր վերադարձած արարքներն ալ, տէրն է իմ պաշտպանաւր։ Միթէ՛ անդլիական դատարանի մը առջեւ անդլիացի դատաւորները գումամթաի չեղան՝ ստսկումէ՛, կար՛ մը կախաղան չհոտեցա՞ւ դատարանը, որո՛ հայ պաշտպանեալին յայտարարել տուի թէ արդարեւ ինքն է սպանիչը. եւ միթէ՛ Ատաբազարացի Պետրոս, որ յետոյ, աւա՛ղ, մարտիրոսացեր է տեղահանութեան միջոցին, եւ հայ տղարանատէրը, անպարտ չարժանութեամբ, եւ միթէ՛ անդլիացի դատարարը՝ իմ կցկտուր անդլիերէն պաշտպանողականիս տակ՝ ազատ չարժակե՞ց ամբաստանեալը։

Քու պարագադ, ո՛վ իմ տարաբախտ ուսուցիչս, լաւ մը քննելէ վերջ մարդոց հիմնած օրէնքին աջովը, եկա՛յ այն հաստատ Համոդումին թէ դուն մեղադրելի չես կրկնամուսնութեամբ։

Կրկնամուսնութեան յանցանքը կազմող գլխաւոր տարրը (élément constitutif) երկրորդ ամուսնութիւնն է։ Հետեւաբար, անհրաժեշտ է որ այդ երկրորդ ամուսնութիւնը կանոնադրապէս գոյութիւն ստացած ըլլայ։ Ուրեմն եթէ երկրորդ ամուսնութիւնը ինքնին ջնջելի է (annulable) առայն՝ ամուսնութեան գոյութիւնն տարբեր պատճառով, կրկնամուսնութեան յանցանքը անկարելի է որ կազմուի, քանի որ այդ յանցանքը կ'ենթադրէ երկու ամուսնութիւններուն համագոյութիւնը (coexistence)։ Հետեւաբար մէկը որ օրինակի համար Հայաստանի մէջ ամուսնացեր է լրացնելով օրէնքին բոլոր պայմանները, կրկնամուսնութեամբ ամբաստանուելու համար պէտք է որ՝ այդ առաջին ամուսնութիւնը չլուծուած՝

երկրորդ ամուսնութիւն մը եւս կնքած ըլլայ Հայաստանի եւ կամ ուրիշ երկրի մը մէջ, գոհացնելով ամբողջովին ամուսնական օրէնքներուն տրամադրութիւնները։ Ուրեմն ինչդերք կը վերածուի սա կէտին. ուսուցչապետին երկրորդ ամուսնութիւնը վաւերական էր։ Ճըւղենք թէ՛ արեւօք կիրարկուած էին անոնք ամբողջովին։ Առաջին եւ ներթափան պայմանը հարկաւ պահելն կատարուելն է զբանայի մը միջոցաւ։ Եւրպացի վերադարձած երկրորդ պապիկ կատարուած է միթէ՛ զբանայի ձեռքով։ Իրաւաբանօրէն քննութիւնը այս կեղծ պէտք է առաջ տանինք որպէ՛սզի թաղենք եղբակացութիւն մը։ Անուսուցչ կասկածելի է լրացուած ըլլալը այս առաջին եւ անհրաժեշտ պայմանին։ Ինչո՞ւ։ Որովհետեւ բանադրանքի վճիռին մէջ չտեսայ զբանայի անուն. 'դարձա՞նք. միթէ՛ զլլաւոր, եթէ ոչ միակ, յանցաւորը զբանան չէ՞, Նկատելով որ պատկը գուռ կրօնական արարողութիւն մըն է, նոյն իսկ մին Նկեղեցիին Պարտուրներէն։ Եթէ բանադրանքի հարկ կար, միթէ՛ բանադրուելիքը պակասէր զբանային տարբեր մէ՞կը պիտի ըլլար։ Ուսուցչապետին բանադրանքը սարքողները եթէ ողջ ըլլային, ինչպէ՞ս պիտի ազատէին ձեռքէս, ու նաեւ զու ձեռքէդ, ո՛վ հանրային իրիղծ, մինչեւ որ չտային զբանային անունը եւ չբերէին ապացոյցք թէ՛ այդ զբանանս պահեր է Եւրպալը։ Ուրեմն Եւրպալի երկրորդ պապիկ յերկրանք մ'էր անոր դատադիրներուն կողմէն։ Յաղթանակի մեծ «շանտ» պիտի ունենար այս ենթադրութիւնը թաղաքային կամ պատժական ոեւէ դատարանի առջեւ, և եթէ Եւրպալի փատարանը չօտաւործէր զայն, մեղանշած պիտի ըլլար իր պարտականութիւններուն։ Գանձ հիմայ վաւերականութեան երկրորդ պայմանին, պայմանը այն է թէ զբանային կատարած պակասելէ տք է արտօնուած ըլլալ օրինաւոր իշխանութեան կողմէ որ Պատրիարքարանն է։ Արտաւոր պիտի ըլլար սնդիլ թէ պապիկ ըլլալով եկեղեցական խորհուրդ, անգամ մը որ զատարանեալ զբանայի մը ձեռքով, ալ վերջնական է, նոյն իսկ եթէ արտօնութեան պայ-

մանը լրացուցուած չըլլայ: Ի՞նչ դառն ճակատադէր վիճակուած պիտի ըլլար խեղճ հայ ընտանիքին, եթէ անոր կազմութիւնը կարծում ունենար ոեւէ քահանայի մը չըթիւնքներուն շարժումէն միայն: Աւելորդ է երկարօրէն թափաւիլ այս շատ պարզ կէտին շուրջ: Ձեռք չիշէր միթէ ամէնքս ալ, փորձը տեսած ըլլալով մեր անձին վրայ, դիմումը պատրիարքաւան երկու. կողմի քահանաներուն, ստանալու համար «Հրամանին» վճարելէ յետոյ օրինական սուրբքեր: Ամուսնական հրամանագրի միեւնոյն անհրաժեշտութիւնը կար դառանելու մէջ ալ (Ա. Թէրզիպաշեան, Վերծիւը Իր բոյնին մէջ», էջ 179-180): Ո՞վ չի գիտեր թէ երբ խնդիրը կը ծագէր օսմանեան դատարաններու մէջ ժառանգական դործի մը առիթով, օրինակի համար Հայոց մը ամուսնացեալ ըլլալուն մասին, դատարանները կը մերժէին ընդունիլ ոեւէ ուրիշ փաստ եթէ ոչ Պատրիարքարանի վկայականը: Ի՞նչ հարկ միթէ Պատրիարքարանը չունէր Ազգային Դիւանատուն մը, որուն երէք զբաղեցնակներէն մին, ըստ Սահմանադրութեան 66 եւ 67րդ յօդուածներուն, պաշտօն ունէր սալ ճաղապիտց... Ծընընդեան, ամուսնութեան եւ վախճանման վկայականները: Մէկ խօսքով, Պատրիարքարանի արտօնութիւնը վաւերականութեան անհրաժեշտ պայմանն է: Հարկ կ'այ միթէ չեւտելու թէ այս պայմանն ալ կատարուած չի կրնար ըլլալ Շահպաղի վերադիտալ երկրորդ ամուսնութեան առիթով:

Անցնինք հիմայ երկրորդ հարցումին: Ենթադրելով որ Շահպաղի պարագային մէջ կրկնամուսնութիւն գոյութիւն ունեցած ըլլար, միթէ բանադրանքը օրինաւոր պատիժ՝ կը կադմէր այդ յանցանքին 19րդ դարուն վերջեր: Մեր հակառակորդը Աւետարանէն փաստ կը քաղէ. չէ՞ որ ըստ Աւետարանի եթէ մէկը արձանգ կ'ընր եւ ուրիշ մը ամէն «կը չնայ», «հայ եկեղեցւոյ օրէնքը» կ'ըսէ Պ. Թէրզիպաշեան, «այս պատգամն է որ բխած է, բանադրանքն ալ արամաքանօրէն այդ օրէնքին դործադրելուութեան պայմանէն»: Մի՞ առարկէ թէ Պ. Թէրզիպաշեանի ակնարկած պատգամին

մէջ բանադրանքի խօսք չկայ. ան, ինչպէս կը տեսնէք, պատիժ տնօրինելու համար անհրաժեշտ չի համարեր գոյութիւնը օրինական տրամադրութեան մը, բացառաւ, մէկին, որոշ. եթէ օրէնքը լուռ է, ի՞նչ փոյթ, միթէ տրամաբանութիւնը լեզու չունի՞. եթէ օրէնքը մուր է, միթէ մեկնաբանութիւնը լայս չունի՞: Պարզ կ'երեւայ այս միջոցը, բայց որքան վտանգաւոր է նկարագրել, քանտեր պիտի լցնէք անմեղներով, նոյն իսկ կախարանի վրայ պիտի տեսնէք հեղինակները պարզ, ամենափոքր սայթաքումներու: Միտքս ինկաւ, չեմ գիտեր ինչպէս, Jeffreys Ը բացառիկ դէմք մը անշիւացի գատաւորներուն մէջ իբր խեց եւ իբր գիտութիւն. բայց կա՞յ մարդ, սկսեալ Լորտ Մաքլէյնէ, որ չիլէ զգուսնքով անունը ձէյմս երկրորդի այդ սիրելիին, հիմնադրը Արիւնարբուն Ատեաններուն (Bloody Assizes). եաթղանի պէս կը դործածէր զարջիւն, անմեղներու վրին վրայ, տրամաբանութիւնը եւ մեկնաբանութիւնը: Բարեբախտաբար այդ ճամբաներով պատիժ տնօրինելու դրութիւնը շատաւ արտաքուսած է բոլոր քաղաքակիրթ երկիրներու օրէնքներէն: Պատժապարտ արարք եւ համապատասխան պատիժ պէտք է որ անհրաժեշտօրէն հիմնուած ըլլան քայցայցայտ եւ որոշ օրէնքի մը վրայ:

Արդ, կարելի՞ է միթէ ցոյց տալ, Հայոց մէջ, օրինական տրամադրութիւն մը բանադրանք կոչուած պատիժի մասին որ ի դօրու եղած ըլլայ մինչեւ այն թուականը որ բանադրուեցաւ Շահպաղ: Եթէ չկայ այդ տեսակ օրինական տրամադրութիւն, մեր ընդդիմախօսը կրնայ գէթ ապացոյց բերել թէ բանադրանքը մեր ազգին մէջ երկար տարիներ է վեր, մինչեւ 1887 եւ թէ մ'ալ անկէ անդին կանոնաւոր կերպով կը դործարարուէր իբր պատիժ աշխարհականներու դէմ որոշ յանցանքներու առիթով եւ ցոյց տալ առ այս բազմաթիւ վճիռներ արձակուած ձեռնհաս ատեաններու

կողմէ: Ընդհակառակն կընանք, եւ ի պատիւ մեր ցեղին, հաստատապէս յայտարարելով թէ 1860էն, այսինքն Ազգ. Մասնամարդրութեան հնչակումէն ի վեր աշխարհականներու դէմ կիրարկուած չէ բանադրանքի բարդարոս եւ ամօթալի պատիժը: Նոյն իսկ կարելի է, աւելի հեռուն երթալով, ըսել թէ ի բաց առեալ Մատթէոս Պատրիարքին 12 յով. 1846 թուա-կիր բանադրանքի ծանօթ կոնդակը (Աւետիս Պէրպլեքեան, Պատմութիւն Հայոց, էջ 302), արձակուած քանի մը Հայկերու դէմ որ իբր թէ բողոքականութիւն կը տարածէ, եղբւր պղծին մէջ, աշխարհականի դէմ բանադրանքի ուրիշ պարագայ չի յիշուիր, դէժ միջի անմահօթ է: Ինչպէս ամենքս ալ գիտենք, այդ կոնդակը Ամերիկայի եւ Բրուսիոյ կառավարութիւններու ցատումը դրդեց Հայերու դէմ եւ մասնաւորաբար առիթ տուաւ որ Քինչինկ, համբաւուր դեսպանը Անգլիոյ, բուն բողոք բանայ Բարձրագոյն Դրան մօտ, մինչեւ որ Օսմ. կառավարութիւնը, դեսպաններուն ճնշումին տակ, ստիպուեցաւ ճանչնալ հայ բողոքականներ իբր ուրոյն հասարակութիւն: Այս պայմաններուն մէջ, կարելի՞ է միթէ պնդել, առանց չարաբուելու խղճմտանք, թէ բանադրանքը արդէն կը կիրարկուէր զանապստ յան-ցարքներու առիթով իբր օրինական պատիժ մէր ներքին կենսքին մէջ՝ երբ պատահեցաւ Շահ-պաղի դէպքը:

Աւարտելէ առաջ խօսքը որ պէտք եղածէն աւելի երկարեցաւ, իրաւունք ունենալ կը կարծեմ մեղադրանք մը ընելու որն ընդդիմախօս-սին: Անշուշտ գովելի է անոր եռանդը երբ կը հետաքրքրուի, նոյն իսկ կը վրդովուի, դատա-կան խղճի մը առիթով որ կը ներկայացնէ ազգային հանգամանք: Մարդկային է նաեւ որ հարցնելով արտաքայտուած ըլլալ եւ սխալ եղբարեացութիւններու յանգամ՝ այն տեսակ հարցերու առիթով որ կը պահանջեն աւելի պաղարին եւ աւելի համբերատար աշխատու-թիւն: Բայց ինչպէ՞ս բացատրել իրաւունքը զոր տուեք է իր անմին ինծի վերադրելու մտքը մը որուն գլխովին հակառակը կ'արտաքայտէ իմ պաշտպանողական: Ըսենք պակաս ուշադրու-թիւն, բայց նեղացուցիչ: Իբր թէ ուլեր եմ

որ Պատրիարքաբանը դատապարտէր «որ-պէս շնացող՝ անմեղ մը, Տիկին Շահպաղը» եւ «վերամուսնութեան հրաման տար անոր ամուս-նոյն» եւ «այդ դատապարտութիւնը տուած չըլլալուն համար» նեղուիք եւ տղովին ան-դամները դէշ մաղկիրներով որակեր եմ: Ունի՞ արդեօք մեր լիզուն աւելի յստակ բառեր որ դորձածած չըլլած պաշտպանողականին մէջ՝ հեռու մնալու համար անպատուելէ Տիկին Շահպաղը: Ո՛չ մէկ փաստ ունիմ, յայտարար-ւած եմ, վերադրելու Տիկին Շահպաղի անհա-ւատարիմ արարք. «Իմ դատս ուրիշներու հետ է, աւելի գիտակցներուն, աւելի նենգամիտ-ներուն, բուն յանցադրներուն» ըսած եմ: Մեր հակառակորդին ըմբռնումը դժուարութիւն կը կրէ ընդունելու թէ ինչպէ՞ս կարելի է անջա-տել շնութեան յանցանքն՝ բանադրանքը որ, իր «իրաւական» տեսութիւններուն համեմատ, օրինաւոր պատիժ կը կաղէ այդ յանցանք-ին. Շահպաղ շնութեան ըրած է.— ուրեմ՝ արդար է բանադրանքի վճիռը... Տիկին Շահ-պաղ անհաւատարիմ գտնուած է իր ամուս-նոյն.— ուրեմն անարդար է բանադրանքը. այս է ահա տրամաբանութիւնը մեր ընդդի-մախօսին: Մէկ խօսքով անոր «յէ՛կ մօթիվ»ը շնութիւնն է. իսկ բանադրանքը, իբր օրինա-ւոր պատիժ, կասկած չի վերցնէր անոր մրտ-քին մէջ: Ան ուշադրութիւն չէ դարձուցեր թէ այդ բանադրանքին շուրջն է որ կը դառնայ մեր ամբողջ դատը. օրինաւոր էր եւ բարե-մտօրէն՝ կիրարկուած թէ ոչ՝ բանադրանքի պատիժը. այս է միայն իմ դատս. «շնութեան հարցը երբեք չի զրացնէր որն եւ չի կրնար հետաքրքրել նաեւ Հանրային խիղճը. Շահ-պաղ, որ մարդ էր վերջապէս եւ մեղքի հակա-մէտ, կրնար անհաւատարիմ գտնուած ըլլալ իր կնոջ հանդէպ, ուրիշ հաղաթաւոր եւ բու-րաւորներու նման. չեմ պրօքսոր այս կէտը. եթէ ան խաբած է իր կինը՝ թող կրէ օրինական հետեւանք այդ ընթացքին. եթէ ամուսնա-լուծումը իրեն դէմ վճռուել հարկ է՝ թող վճռուի: Պաշտպանողականին մէջ չէի ջրգրած նոյն իսկ կրկնամուսնութեան հարցը, եւ լուս-թեամբ անցեր էի շատ մը փաստերու վրայէն զոր կրնայի արժեցնել. դէպքեր որոնց մի՛նչիլ

ըլլալուն ապացոյցները ձեռքիս տակն էին՝ ենթադրեցի իբր իրական, կեդրոնացնելու համար պահանջքս լռի բանագրամքի պատիժիմ վրայ: Թող ամէն Հայ առանձնանայ իր խղճին հետ եւ դատատառն ընէ, աչքի առաջ ունենալով թէ Շահպաղ մին էր այն գերազնիւ միաբերէն որ կը բարձրացնեն միջավայրը ուր կ'ապրին, ժայթքեցնելով մասնիկ մը իրենց փառքէն իրենց ազգակիցներէն իւրաքանչիւրին վրայ: Անոր նախանձորդները թանադրանքի միջնադարեան զէնքը բարձրացունէ եւ անով դաշն անպատուեցին, չարչարեցին եւ պատճառ դարձան որ ազգայն ուրանայ հասարակը եւ ազգը. ան սակայն ո'չ լքեց

Քրիստոսը որուն նուիրուած էր հոգիով, եւ ո'չ ալ ազգը որուն հետ շաղախուած էր արեւնով:

Այս ողբերգութիւնը կ'արժէր որ սէնթօնիով մը պատկերանար. ասիկայ վեր էր իմ կարողութենէս. հաղիւ դաշնաւորեցի մելոտի մը գեղջուկ սրինգի մը վրայ զոր ես իսկ տաշեցի վայրի ծառէ մը փրցուած փայտի մը մէջ. իցի՛ւ թէ անոր համեստ ալլ սրտադին արձադանգները համակրութեան ու գթութեան ալիքներ քիտցնէին իմ ազգակիցներու հոգիէն դէպի յիշատակը տարաբախտ Հայ մեծ մտաւորականին:

ՀՄ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ

Փարիզ, 4 Մարտ 1940